

МАРИНЧЕНКО А. Н.

г. Николаев

ОБЩИЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ОБЩИН ЛЮТЕРАН ЮЖНОЙ УКРАИНЫ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье раскрыт процесс образования лютеранских церквей на юге Российской империи. Проанализировано их состояние и использование культовых зданий в период оккупации и послевоенный период. Отображен процесс восстановления деятельности лютеранских общин и их культовых зданий в наиболее крупных центрах Южной Украины.

Ключевые слова: колонизация, лютеране, кирха, Южная Украина, послевоенный период.

MARINCHENKO A. N.

Mykolaiv

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE STATE LUTHERAN COMMUNITIES IN SOUTHERN UKRAINE IN THE POSTWAR PERIOD

The article discloses the formation of the Lutheran churches in the south of the Russian Empire. Analyzed their condition and use of religious buildings during the occupation and the postwar period. Displayed recovery process activities Lutheran communities and their places of worship in most major centers in Southern Ukraine.

Keywords: colonization, Lutheran, church, Southern Ukraine, post-war time.

Стаття надійшла до редколегії 01.02.2014

УДК 338.43.02(477)«199/201»

ПЕКАРЧУК В. М.

м. Луганськ

ЕВОЛЮЦІЯ ДОГОВІРНОЇ ОСНОВИ МІЖДЕРЖАВНИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ, ЯК ЧИННИК ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЕТНОМЕНШИН: ТЕНДЕНЦІЇ (1990–2000-х РОКІВ)

В статті на основі архівних, статистичних матеріалів, аналітичних напрацювань попередників розглянуто роль міждержавних культурних зв'язків у відродженні і розвитку культури етноменшин і на цій основі активізації етнічної ідентифікації, забезпечення гармонізації міжетнічних стосунків.

Ключові слова: етнічні меншини, держава, культурні зв'язки, відродження, договір, зовнішня політика, культура, добросусідство.

Постановка проблеми. З метою забезпечення прав етноменшин користуватися досягненнями власної культури, Україна на міжнародному/двосторонньому, так і на державному рівні вибудовувала відповідні стосунки з країнами походження етноменшин. Політичний чинник сприяв розширенню й поглибленню культурних відносин. Розвиток двосторонніх взаємин у культурній сфері відбувся у контексті розбудови нової системи двосторонніх і міждержавних відносин. Така система створила необхідні правові умови для гармонійного поєднання національних інтересів кожної країни зі світовими культурними цінностями. У цьому зв'язку символічного вигляду набували зусилля сторін, спрямовані на розробку правових норм, які повинні забезпечити функціонування дієвих методів співробітництва між учасниками культурних зв'язків усіх рівнів – від урядового до міжособистісного. Базовим елементом цього процесу стало

законотворення та проведення кожною з країн внутрішніх реформ у сфері культури. Забезпечення культурних прав осіб, що належали до нацменшин, мало міждержавний характер і вимагало узгоджених підходів як на багатосторонній, так і на двосторонній основі, шляхом укладання міждержавних угод.

Аналіз джерел. На сьогодні ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Мета і завдання цієї розвідки полягають у показі, узагальненні проблем культурної самоідентифікації. Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення в працях В. Наулка, Я. Калакури, О. Курінного, М. Панчука, В. Котигоренка, Д. Табачника, Г. Москаля, В. Вороніна, Р. Чілачави, Т. Пилипенко. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, політиці в галузі культури, особливостям процесів етнічного відродження. Особливе зна-

чення мало розроблення українськими вченими концептуальних підходів до аналізу етнокультури як саморегульованої системи, сфери реалізації людських цінностей, теорії етносу тощо.

Виклад основного матеріалу. Основною сферою зовнішньополітичної діяльності України після проголошення Декларації про державний суверенітет став розвиток міждержавних двосторонніх відносин з державами Центрально-Східної Європи, а особливо з державами-сусідами, що обумовлено геополітичними факторами, історичними традиціями та досвідом політичних, економічних і культурних зв'язків. Усі ці фактори та необхідність здійснення докорінних змін у всіх сферах суспільного життя сприяли створенню передумов для укладання двосторонніх угод.

Протягом досліджуваних років постійно удосконалювалася договірна база співробітництва з країнами історичними батьківщинами етносів. В 2011 р. Україною було укладено міжнародні угоди з 51-єю країною. В їх рамках підписувалися нові міжнародні угоди та програми співробітництва в галузі культури. Дані документи доповнювалися міжвідомчими угодами про співпрацю. Двосторонні договори сприяли поглибленню взаємозв'язків та розвитку співробітництва в різних напрямках: міжнаціональний культурний розвиток, збереження культурних особливостей національних меншин. На основі міжнародних договорів відбувалася міжнародна культурна взаємодія, що була однією з основних засад формування європейського та світового культурного простору, ознайомлення з надбанням української культури і мистецтва [3, с. 10–14].

Двосторонні зв'язки в галузі культури між Україною і Польщею розвивалися в руслі політичних відносин між двома країнами, результатом яких стало вихід стосунків на рівень стратегічного партнерства. Важливим фактором створення сприятливих умов для розвитку культурних відносин між країнами було економічне співробітництво. Польща є одним з основних партнерів України в галузі економіки, тому запозичення досвіду проведення реформ у Польщі покращило б проведення зовнішнього та внутрішньополітичного курсу в Україні. Створена правова база сприяла розширенню та поглибленню культурних відносин. Однією з найбільш дієвих та перспективних форм добросусідських відно-

син між Україною і Польщею були гастролі професійних та аматорських творчих колективів обох країн. У зв'язку з багатоплановістю та можливостями спілкування з широкою аудиторією гастролі відігравали одну з провідних ролей у культурному діалозі. Спілкування між учасниками гастролей та глядачами сприяло розширенню знань про іншу країну, покращувало взаєморозуміння між народами, давало змогу формувати нові сприятливі відносини для обох народів з урахуванням національних особливостей. На жаль, сільська місцевість була недостатньо охоплена гастрольною діяльністю, що, безумовно, шкодило пізнанню культури сусіднього народу. Демократичні процеси в Україні та Польщі сприяли пошвавленню культурного та громадсько-політичного життя етноменши, підтвердженням чого стало створення та функціонування відповідних організацій, діяльність на майже всій території України та Польщі, де компактно проживали українська та польська меншини. Позитивними рисами українсько-польського культурного співробітництва були: прагнення до порозуміння та здійснення спільних проектів культурного будівництва. В 1991–1999 рр. українсько-польське співробітництво в галузі культури гальмувалося недостатнім обсягом фінансування спільних культурних заходів та зволіканням у вирішенні відповідних питань, пов'язаним з виконанням встановлених формальностей. Однією з головних перешкод на шляху до примирення двох народів стала наявність негативних стереотипів та упередженості, подекуди й ворожих настроїв, сформованих на основі конфліктів і драматичних подій у їх спільній історії. Створення нового образу українця подеколи не в змозі перекрыти вже утворений. Склалась динамічність у розвитку українсько-польських зв'язків у галузі культури, яка мала характер синхронних піднесень і спадів. Українсько-польський культурний обмін включав співпрацю театральних, музичних самодіяльних та фольклорних колективів, дитячих і молодіжних груп, кінематографістів, літераторів, митців. Співробітництво у галузі культури стало одним з напрямів розвитку стратегічного партнерства між Україною та Польщею. Найбільш активними у співробітництві були прикордонні міста та столиці держав. Для покращання взаєморозуміння між народами необхідне розширення терито-

рій та кількісного складу учасників культурного діалогу.

Міждержавні договори про добросусідство, дружні відносини і співробітництво стали правовою основою формування якісно нової системи культурного співробітництва. Важливість цих документів полягала у тому, що спрямовували сторони на активну участь у процесах загальноєвропейської інтеграції, різнобічну регіональну співпрацю та впровадження найвищих стандартів міжнародно-правового регулювання стосунків. Лише в 1991–1993 рр. між Україною і Польщею було підписано близько 50 міждержавних договорів, що стосувалися організаційного забезпечення та правових питань налагодження регіональної, транскордонної та галузевої співпраці [7, с. 11].

На виконання Угоди між урядами України і Республіки Болгарії про співробітництво в галузях освіти, науки і культури (1992 р.), глави Міністерств культури обох країн в 1996 р. підписали Протокол про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Республіки Болгарія на 1997–1999 рр. [6, арк. 123].

Налагодженню культурних контактів етносів сприяли укладені Міністерством культури УРСР з зарубіжними країнами – протоколи, угоди. Як правило, ці документи підписувалися з відповідними міністерствами і організаціями. В 1991 р. вже діяли угоди про співробітництво України з Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Хорватією. При Міністерстві діяло об'єднання «Український центр міжнародних культурних обмінів». В 1991 р. було підписано Протокол про співробітництво між Міністерством культури та мистецтва Республіки Польща і Міністерством культури України, яким було закладено нові принципи співпраці та установлення централізованих зв'язків, безпосереднього співробітництва областей, воєводств, прикордонних контактів на рівні окремих установ. Передбачалось сприяння етнорешень Польщі та України у доставці преси, обміну, охороні, інвентаризації, реставрації, пам'яток [5, арк. 123].

Тісному українсько-польському культурному співробітництву сприяло встановлення повноцінних дипломатичних відносин, підписання основоположного міждержавного «Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та Рес-

публікою Польща», укладання низки угод і домовленостей, які створювали повноцінну договірно-правову базу українсько-польських взаємин. Для ефективного впровадження в життя спільних документів було створено координаційні органи, в тому числі Міжурядову українсько-польську змішану комісію з питань торгівельного та економічного співробітництва, Міжурядову координаційну раду з питань регіонального співробітництва, Консультативний комітет президентів України та Польщі та ін. З другої половини 1990-х років українсько-польські стосунки почали набувати ознак стратегічного партнерства. Стратегічне партнерство – це відносини між державами, які охоплювали кілька важливих сфер співробітництва і носили довготривалий характер. Умовною датою офіційного оголошення виходу українсько-польських відносин на рівень стратегічного партнерства вважається 1996 р., однак уже починаючи з 1994 р., українсько-польським відносинам притаманна динаміка нарощування потенціалів двосторонньої взаємодії, що дало привід в майбутньому оголосити відносини стратегічними. Так, у березні 1994 р. було підписано «Декларацію міністрів закордонних справ України та Польщі про принципи формування українсько-польського партнерства», у якій міністри закордонних справ вперше на міждержавному рівні оголосили про стратегічне значення українсько-польських відносин та зобов'язались розвивати їх в майбутньому [2, с. 20].

Правовою основою формування якісно нової системи двосторонніх відносин між Україною та Республікою Польща став широкомасштабний міждержавний договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, підписаний у 1992 р. Згідно з загальновизнаними міжнародними стандартами Україна та РП визнали право членів польської меншини в Україні і української – в Польщі на індивідуальне або спільне з іншими членами своєї меншини збереження, вираження і розвиток своєї етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності. Договір закріпив, зокрема, права меншин на вивчення рідної мови і навчання нею, її вільне вживання, доступ до інформації, її розповсюдження, заснування і утримання власних освітніх, культурних, релігійних організацій і товариств, сповідування своєї релігії, вживання імен і прізвищ у звучанні, властивому рідній мові, встановлення і підт-

римання безперешкодних контактів між собою як у межах держави проживання, так і поза її межами. Зміцненню безпеки двох держав, їхньої внутрішньої стабільності сприяла домовленість про те, що представники національних меншин зобов'язані бути лояльними до держави свого проживання, керуватися її законодавством. Основи забезпечення прав і свобод меншин, зафіксовані в українсько-польському Договорі було співзвучними принципами Рамкової конвенції про захист національних меншин, прийнятої у 1993 р. на зустрічі глав урядів країн-членів Ради Європи – найстаршої та найбільшої на континенті політичної організації. Держави, які ратифікували Конвенцію, зобов'язані дотримуватися таких принципів, як рівність усіх перед законом, розвиток національних культур і збереження національної самобутності, релігії, мов та традицій, забезпечення доступу до засобів масової інформації, встановлення вільних та мирних транскордонних контактів із людьми, які законно проживають на території інших держав, використання мов національних меншин у вивісках, рекламних написах та ін. Конвенція передбачала механізм впровадження таких положень, які дають право за допомогою спеціальних радників оцінювати рівень її реалізації. Враховуючи винятково важливу роль взаємин у галузі культури у Варшаві, крім Договору, виходячи з положень цього документа, було підписано Попередню угоду між урядом України і урядом Республіки Польща з питань культурного і наукового співробітництва [1, с. 46]. В 1995 р. між Харківською областю і Калішським воєводством Польщі було підписано договір про співробітництво регіонів. Аналогічна угода була укладена між Полтавщиною і Кашалінським воєводством.

Протягом 1992–1995 рр. між Україною і Республікою Польща була сформована ґрунтовна правова база українсько-польського культурного співробітництва. Було укладено: попередню угоду між Урядом України і Урядом Республіки Польща з питань культурного і наукового співробітництва (1992 р.); програму реалізації Попередньої угоди між Урядом України і Урядом Республіки Польща з питань культурного і наукового співробітництва на 1995–1996 роки (1995 р.); протокол про співпрацю між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури і мис-

тецтв Республіки Польща на 1996–1997 роки (1995 р.) [4, арк. 225].

Польща своїм завданням вбачала забезпечення належної зв'язків поляків України з країною свого походження. Польська меншина підтримувалась, переважно через дві організації, створені для підтримки «східних поляків» на території колишнього Радянського Союзу (це такі напівнезалежні установи, як Польська спільнота (Wspolnota Polska) та Фундація допомоги полякам на Сході (Fundacja Pomocy Polakom na Wschodzie). Ці організації надавали значну підтримку меншині в розвитку польської мови та культури серед поляків колишнього СРСР, а також польської інтелігенції [9, с. 100].

Відносини з польською меншиною у двосторонніх зв'язках України і Польщі регулювала «Угода про добросусідські відносини та співробітництво» 1992 р. (стаття 11), згідно з якою члени національних меншин обох країн мали право: вивчати рідну мову та навчатися рідною мовою, а також вільно використовувати цю мову; доступ та обмін інформацією рідною мовою; створювати освітні, культурні та релігійні об'єднання; практикувати релігію меншин; вживати імена та прізвища у формі, вживаній у їхній рідній мові; підтримувати вільні контакти з іншими представниками тієї ж національності всередині меншин та по іншій бік кордону [10, с. 55–64].

Розширення ЄС, зокрема введення нового візового режиму для громадян України у 2003 р., також торкалося питання відносин між польською державою та польською меншиною на сході, бо полякам в Україні заборонено мати подвійне громадянство (українське і польське). Оскільки Україна не дозволяла мати подвійне громадянство, отже значно обмежувалася можливість доступу польської меншини до Польщі. До того ж, на поляків в Україні не поширювалася дія закону про репатріацію, прийнятого з метою полегшити переселення поляків із центральноазійських республік до Польщі. Для вирішення цієї проблеми наприкінці 1998 р. верхня палата польського парламенту, як головний форум для обговорення ініціатив та політики стосовно польської діаспори, запропонувала ідею запровадити так звану «Польську карту» (Karta Polska) – польський варіант напівгромадянства, схожий на той, який було запроваджено в Угорщині. Пропозиція була схвалена і лівими, і правими сенаторами в березні 1999 р. Цей документ

надавав право особі польського походження, яка його одержала, перетинати кордон за спрощеною схемою, а всередині Польщі – право на вільний доступ до послуг охорони здоров'я та освіти. До осіб, які мали право на одержання такої карти, належали, по-перше, ті особи, які втратили своє польське громадянство після Другої світової війни; по-друге, ті, хто мав документи, які підтверджували їхнє польське походження; та, по-третє, які довели лояльність Польщі своєю діяльністю (наприклад, використовуючи польську мову та виховуючи дітей у «польському дусі та культурі»). До привілеїв, які надавалися одержувачу цієї карти, входили необмежений дозвіл на проживання (без доведення наявності коштів для проживання), а також користування спільними благами (такими, як освіта та система охорони здоров'я). І все ж, незважаючи на те, що цю пропозицію ухвалив сенат, закон був блокований сеймом (нижньою палатою парламенту), оскільки 2 мільйони «східних» поляків, які мають право на одержання згаданої карти, стали б занадто великим тягарем для обмеженого державного бюджету. До того ж, у світлі міжнародних дебатів «статусного закону», який було прийнято в Угорщині, польський уряд не хотів провокувати складну ситуацію [9, с. 100].

Інтегруючись у світову спільноту, Україна заявила про дотримання міжнародно-правових норм у справі повернення культурних скарбів. Основними засадами, що визначали умови дій, було походження культурних цінностей з конкретної території. Україна почала будувати двосторонні діалоги з Угорщиною, Польщею, ФРН, досягнувши порозуміння із своїми партнерами. Неодноразові спроби зав'язати конструктивний діалог з Російською Федерацією не дали бажаних результатів. Як відомо, в 1992 р. російський парламент зігнував підписаний у Мінську президентами країн СНД договір від 14 лютого «Про повернення культурних та історичних цінностей країнам їх походження». Добрі відносини в галузі повернення і реституції культурних цінностей склалися між Україною і Польщею. Фундамент цьому заклали переговорні процеси, що їх здійснили Президенти обох країн. Підтримувалися будь-які ініціативи в галузі культури, в тому числі у сфері переміщених культурних цінностей. Відповідно до Угоди між Урядом України і Урядом Республіки Польща про співробітництво у справі збереження та пове-

рення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей (червень 1996 р.) 14–15 травня 1997 р. у Львові відбулося перше засідання Міжурядової українсько-польської комісії. На засіданні комісії було обговорено питання збереження українських і польських документальних пам'яток в архівах України і Польщі. Особливе зацікавлення викликало обговорення деяких аспектів співробітництва України і Польщі з питань збереження, охорони і використання колишньої колекції «Оссолінеум». Члени комісії ознайомилися із станом збереження фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Львівської картинної галереї, музею-заповідника «Одеський замок». Польська сторона із задоволенням оцінила стан збереження історико-культурної спадщини, пов'язаної з історією і культурою польського та українського народів, у фондосховищах цих закладів культури. Сторони висловили обопільне побажання, щоб кожне наступне засідання комісії супроводжувалося відвіданням архівних, музейних фондосховищ, здійсненням дієвих зусиль, спрямованих на розшук, облік, обмін інформацією про культурні цінності, пов'язані з історією та культурою сторін, що були визнані як втрачені або незаконно переміщені на територію другої сторони. Вирішено було утворити українсько-польські експертні групи (історично-архівних, бібліотечних, художніх цінностей) з метою опрацювання конкретних пропозицій щодо взаємного повернення культурних цінностей, визначення подальшої долі пам'яток культури, які становлять взаємний інтерес. З метою врегулювання спірних питань стосовно колишньої бібліотеки «Оссолінеум» сторони погодилися створити українсько-польську експертну групу. Українська сторона внесла пропозиції відносно обговорення питань під час наступного засідання комісії, яке відбулося у Польщі, зокрема пам'яток із книгозбірні Перемишльської капітули, бібліотеки І. Огієнка, музею «Стривігор», архіву НТШ у Варшавській національній бібліотеці та ін. [10, с. 55–64].

Українська держава сприяла забезпеченню національно-культурних потреб румунської меншини, зокрема виконання положень ст. 13 Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією,

підписаного 2 червня 1997 р., який 17 липня того ж року був ратифікований Верховною Радою України. Відповідно до цієї статті Договору створена і функціонувала змішана міжурядова україно-румунська комісія з питань забезпечення прав осіб, які належали до етноменшин. У рамках зазначеної Комісії урядами України та Румунії реалізовувалися двосторонні проекти щодо забезпечення прав українців в Румунії та румун в Україні. Співробітництво України і Румунії у плані забезпечення прав етноменшин визначалося Договором про відносини добросусідства і співробітництва (1997 р.). З нього випливало, що «з метою захисту етнічної, культурної, мовної та релігійної ідентичності національних меншин сторони будуть застосовувати міжнародні норми і стандарти, що визначають права осіб, які належать до національних меншин». Документ встановлював, що обидві держави «будуть поважати право осіб, які належать до національних меншин, мати доступ до інформації та засобів масової інформації рідною мовою, а також вільно обмінюватись та розповсюджувати інформацію» [8].

Висновки. Отже, протягом досліджуваних років було сформовано багатоаспектну договірну основу для розвитку міждержавних культурних зв'язків. З'ясовано певну етапність укладання угод та документів, розкриті причини деяких безсистемних форм співробітництва. Зроблений висновок про те, що двосторонні культурні відносини в цілому сприяли активізації культурного життя більшості етносів України.

ПЕКАРЧУК В. М.
г. Луганск

ЭВОЛЮЦИЯ ДОГОВОРНОЙ ОСНОВЫ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ КАК ФАКТОР ВОЗРОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИНСТВ: ТЕНДЕНЦИИ (1990–2000-х ГОДОВ)

В статье на основе архивных, статистических материалов, аналитических наработок предшественников рассмотрена роль культурных связей в возрождении и развитии культуры этнических меньшинств и на этой основе активизации этнической идентификации, гармонизации межэтнических отношений.

Ключевые слова: этнические меньшинства, государство, культурные связи, возрождения, договор, внешняя политика, культура, добрососедство.

PEKARCHUK V.
Lugansk

EVOLUTION CONTRACTUAL BASIS FOR CULTURAL TIES, AS A FACTOR IN THE REVIVAL AND DEVELOPMENT OF CULTURE ETHNIC MINORITIES: TRENDS (1990–2000-s)

The article is based on archival, statistical and analytical developments predecessors examined the role of cultural ties in the revival and development of culture ethnic minorities and on this basis intensification of ethnic identification, to ensure harmonization of interethnic relations.

Keywords: ethnic minorities, the state and cultural ties, rebirth, contract, foreign policy, culture, neighborliness.

Список використаних джерел

1. Бабак О. І. Українсько-польські відносини (від 1980-х років до 2005 р.): Наукове видання / О. І. Бабак; відп. ред. В. М. Даниленко. — Кіровоград, 2007. — 144 с.
2. Гевко В. Р. Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01. — історія України / В. Р. Гевко. — Чернівці, 2005. — С. 9.
3. Дудник В. О. Інтеграція української культури у світовий культурний простір / В. О. Дудник // Часопис Національної музичної академії імені П. Чайковського. — 2012. — № 4. — С. 10–14.
4. Листування з Адміністрацією Президента України з питань основної діяльності. 4 січня — 27 грудня 1996 р. // ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 19. — Спр. 3349. — Арк. 29.
5. Листування з Кабінетом міністрів України з питань основної діяльності. 01–31 липня 1996 р. // ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 19. — Спр. 3356. — Арк. 40 (123 арк.).
6. Листування з Кабінетом міністрів України з питань основної діяльності. 01–31 липня 1996 р. // ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 19. — Спр. 3168. — Арк. 91.
7. Обухова О. Ю. Польсько-українське транскордонне співробітництво: становлення та розвиток (90-ті роки ХХ – поч. ХХІ ст.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 — всесвітня історія / О. Ю. Обухова. — Чернівці, 2012. — С. 11.
8. Скляр А. В. Питання забезпечення прав національних меншин як приклад асиметричності взаємин у двосторонніх відносинах між Україною та Румунією / А. В. Скляр. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.vurlib.com.
9. Стрільчук Л. В. Питання етнічних меншин у відносинах між Україною та Польщею / Л. В. Стрільчук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. — Луцьк, 2009. — Вип. 2. — С. 96–102.
10. Федорук О. Україна і Польща – питання спадщини / О. Федорук // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодення : Матеріали II Міжнародної наукової конференції (Київ, 6–9 листопада, 1997 р.) ; за ред. Ю. Вовка. — К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нацменшин України, 2000. — С. 55–64.

Стаття надійшла до редколегії 01.02.2014